

Bohuslav Litera

OD STALINA KE GORBAČOVVI

Mezinárodní postavení a politika
komunistické supervelmoci 1945-1991

edice **bod**

Bohuslav Litera

OD STALINA KE GORBAČOVVI

Mezinárodní postavení a politika
komunistické supervelmoci 1945-1991

DOKOŘÁN

Recenzovali
PhDr. Petr Prokš, CSc.
PhDr. Petr Novák, Ph.D.

Bohuslav Litera
Od Stalina ke Gorbačovovi
Mezinárodní postavení a politika
komunistické supervelmoci 1945–1991

© Bohuslav Litera, 2019
Illustrations © archiv autora, 2019

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).
Odpovědný redaktor Marek Pečenka.
Recenzovali PhDr. Petr Prokš, CSc., PhDr. Petr Novák, Ph.D.
Fotografie archiv autora.
Obálka, grafická úprava a sazba Tomáš Zeman.
Konverze do elektronické podoby Michal Puhač.
Vydalo v roce 2019 nakladatelství Dokořán, s. r. o.,
Holečkova 9, Praha 5,
dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz>
jako svou 1012. publikaci (312. elektronická).

ISBN 978-80-7363-958-7

*Ted', když jsme se naučili létat v povětří jako ptáci a potápět se jako ryby,
zbývá už jen jediné – naučit se žít na zemi jako lidé.*

George B. Shaw

Nenalhávej si minulost podle potřeby.

Leonardo da Vinci

Pověra náleží k těm nejmocnějším silám na světě.

Hercule Poirot

Věnováno kolegyním a kolegům bývalého
Ústavu dějin střední a východní Evropy AV ČR
a Institutu mezinárodních studií FSV UK.

Obsah

Úvod	9
1. Ke studené válce a rozdělení světa (1945-1948)	19
Nová podoba světa	19
Změny paradigmat	26
Problémy s reparacemi a kontrolou Japonska	35
Moskva mění střední a jihovýchodní Evropu	43
Specifická cesta k socialismu v zemích střední a východní Evropy, sovětizace	49
Problém Středního východu: Íránská krize	52
Stalinův projev a „dlouhé telegramy“	56
Zostřování vztahů, železná opona v Evropě	67
Definitivní rozkol	70
2. Globalizace studené války	
Proměna na horkou (1948-1953)	87
Německý problém.	87
Roztržka s Jugoslávií	94
„Utužování jednoty“ zemí sovětského bloku	99
„Kosmopolité“ a „nacionalisté“, politické kampaně a politické procesy	106
Korejské dobrodružství a jeho důsledky	110
Poslední měsíce Stalinovy éry.	120
3. Éra N. S. Chruščova Doba změn a nejistot (1953-1964)	123
Po Stalinovi, střet o koncepci sovětské politiky.	123
Chruščovova koncepce postalinské politiky a její formování.	130
XX. sjezd KSSS a jeho důsledky	142
Konsolidace Chruščovova režimu	151
„Zlatý věk“ chruščevismu	156
Berlínská krize 1958-1959.	162
Kennedy a Chruščov a berlínská zeď	170

Roztržka s Čínou	173
Kubánská raketová krize, Chruščovův pád	179
4. Supervelmoc na cestě od „jasných zítřků“ ke krizi. Dvě desetiletí vlády L. I. Brežněva (1964–1982/85)	189
Problémy s ovládáním zemí bloku ve druhé polovině 60. let	189
Neúspěšný pokus Moskvy o opětovné posílení integrace bloku	191
Pražské jaro 1968 z pohledu Sovětského svazu	199
Moskva a „nesocialistický“ svět ve druhé polovině 60. let.	214
70. léta ve znamení politiky détente	223
Labutí píseň détente	237
Konec détente	247
Détente a sovětský blok	252
Polská krize a země sovětského bloku	272
Raketová krize Východ-Západ; krize v sovětském bloku	276
5. Začátek konce Gorbačovova revoluce v zahraniční politice (1985–1991)	287
Ke změnám sovětsko-amerických vztahů	295
Moskva a sjednocení Německa	303
K revolucím v zemích bloku	309
Závěr	325
Poznámky	333
Summary	385
Výběr pramenů a literatury	389
Seznam zkratk	398
Jmenný rejstřík	401

Úvod

Mezinárodní vztahy po druhé světové válce komplikovaně určovaly vztahy dvou velmocí, Spojených států a Sovětského svazu, které v zásadě definovaly hranice, v jejichž rámci se mezinárodní vztahy odehrávaly. V mezních oblastech ovšem docházelo i k častým horkým válkám, které zčásti vyprovokovali jejich spojenci či satelité, a supervelmoci je využívaly k nepřímému oslabení druhé strany. V následujícím textu se pokusíme nastítnit zahraniční politiku jednoho z hlavních protagonistů studené války – Sovětského svazu. Unikátní povaha sovětského politického systému vedla k tomu, že v konečné distanci to byl generální tajemník ÚV KSSS, který byl tou osobou, jež určovala hlavní politickou linii a často i jednotlivé kroky sovětské zahraniční politiky. Ta byla proto velmi silně personifikována a odtud se odvíjí také periodizace studie.

Vzhledem k začlenění Československa do sovětského bloku, věnujeme zvýšenou pozornost vztahům Moskvy k jejím satelitům. Nepůjde nám o hlubokomyslné úvahy a rozборы, ani o moralistní zásadní hodnocení. To platí zvláště o zlomových událostech a okamžicích, které prakticky nemohou být hodnoceny zcela objektivně. Vždy se do nich promítají dnešní hodnocení, politické či další preference autora/autorů.

Pokusíme se osvětlit některé ze skrytějších zdrojů studené války, kde zastáváme názor, že stěží mohla být odvrácena, i kdyby obě strany vedly jednání. Na to byly jejich rozdíly příliš velké a ambice Spojených států přílišné a navíc narážely na Stalinovy plány. Po vyhlášení Trumanovy doktríny, Marshallova plánu a zformování Kominformy již nebylo cesty zpět.

Tato práce vznikla na půdě Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd UK, která však není nijak odpovědná za jakoukoliv formulaci.

Základní teoretickou inspirací je neorealismus, jehož autoři říkají, že píší o takovém světě, jaký ve skutečnosti je, nikoli o světě, jaký by chtěli mít. Neorealismus v mezinárodních vztazích spočívá

na třech hlavních myšlenkových konstrukcích, kterými jsou *grupismus*, *egoismus* a *power-centrismus*.¹ První z těchto pojmů, *grupismus*, vyjadřuje skutečnost, že lidé se sdružují do národních států a státy pak vytvářejí koalice. Jejich základem je vzájemná soudržnost, díky které se členské státy koalic cítí být bezpečné. Ale odvrácenou stranou této soudržnosti se může stát to, že nečlenové koalice se mohou cítit znevýhodnění nebo dokonce ohroženi, a tak může vzniknout potenciál pro střety zájmů nebo dokonce pro války.

Egoismus znamená, že každý stát a stejně tak každá aliance či koalice usiluje především o prosazení svých zájmů, a právě to se může stát dalším spouštěčem střetu zájmů nebo i válek. A konečně *power-centrismus* je pojmenování pro skutečnost, že každý stát či aliance usiluje o maximalizaci své moci a v důsledku toho trvale narůstají nerovnoměrnosti v rozdělení moci a vlivu na celosvětové úrovni, což se pak stává třetím zdrojem střetu zájmů nebo i válek.

Jedním z nejvýznamnějších neorealistů byl francouzský sociolog Raymond Aron, který zdůrazňoval, že životním zájmem každého státu je přežití, a to většinu států vede k expanzi, jejímž cílem je ovládnutí *území* jiných států, jejich lidských a surovinových zdrojů a v návaznosti na to pak i prosazení své vlastní ideologie. Pokud jde o expanzi, moderní historie zná množství variant, způsobů a jejich podob. K největším náležely napoleonské války na počátku 19. století a zejména pak expanze revizionistických zemí v čele s hitlerovským Německem před 2. světovou válkou a za ní.

Po skončení 2. světové války přišly ale dvě zcela rozdílné podoby rozsáhlé expanze. Na jedné straně to byla expanze USA do západní Evropy, která se uskutečnila na základě žádosti tamních politiků, a tak měla podobu expanze na pozvání „by invitation“. Jinou podobu měla expanze SSSR, který díky vítězství v této válce posunul svoje hranice na západ, vytvořil si rozsáhlé nárazníkové pásmo, které rychle přeměnil ve výlučnou sféru svého vlivu, v sovětský blok. Státy střední a východní Evropy přetvořil ve své satelity, vnutil jim nejen své ekonomické zájmy, ale také svoji ideologii, politické zřízení a i jejich kulturní směřování orientoval nově výhradně na Sovětský svaz. Jestliže hlavním nástrojem poválečné expanze USA byla tzv. měkká síla („soft power“), pak

SSSR se naproti tomu musel spoléhat téměř výlučně na „hard power“, tj. na nevybíravý nátlak.

Významným neorealistickým autorem je Stephen Walt.² Ten zdůrazňuje, že hrozby působí ve třech směrech. První z nich jsou agregátní schopnosti vyjadřující ekonomickou a vojenskou sílu. Dále je to geografie, která napovídá, zda je hrozba blízká nebo vzdálená – a z toho pak je možné odvozovat, zda se jedná o hrozbu naléhavou nebo spíše latentní. A konečně třetím směrem je vnímání závažnosti a stupně nebezpečnosti dané hrozby. Pokud některý stát silně působí ve všech třech směrech, pak jej ostatní státy vnímají jako hrozbu a začnou vůči němu ve svých zahraničních politikách uplatňovat vyvažovací strategie. Právě ve vymezení hlavních směrů působení hrozeb v rámci mezinárodních bezpečnostních vztahů a v důrazu na reaktivní vyvažovací strategii států spočívá zásadní Waltův přínos pro další rozvoj realistického myšlenkového proudu.

Na Stephena Walta navazuje další významný neorealista, John Mearsheimer. Ten teorii mezinárodních bezpečnostních vztahů významně obohatil především důkladným vysvětlením rozdílu mezi ofenzivním a defenzivním realismem. První z těchto dvou myšlenkových proudů klade důraz především na hegemonii, ve které vidí záruky stability a míru. Nedílně s tím věnuje velkou pozornost expanzi silných států a v neposlední řadě se zaměřuje na úlohu ofenzivních zbraní a tomu odpovídajících strategií. Druhý proud se podle Mearsheimera vyznačuje optimističtějším náhledem na mezinárodní bezpečnostní vztahy. Zdůrazňuje totiž, že i silné státy si jsou vědomy, že přílišný nárůst jejich síly, dlouhodobá hegemonie a případná expanze by vyvolaly aktivní odpor jiných států, a proto upřednostňují zachování statu quo před jeho výraznými změnami. Nedílně s tím se defenzivní realisté soustřeďují na význam defenzivních strategií, a zejména pak na úlohu kontroly zbrojení.

Dodnes neexistuje kniha, která by podávala systematický přehled historiografie sovětské zahraniční politiky, ostatně i důkladnější práce v tomto směru citelně absentují a rozhodně není účelem této práce uvedenou mezeru zaplnit. Už proto, že by to zajímalo silně omezený okruh čtenářů. Nicméně přehled nových ruských

pohledů na studenou válku a hlavně na její konec, tak jak byly prezentovány koncem října 2016 na konferenci Institutu všeobecnější historie RAV, byl publikován.³

Uvedme jen stručný přehled literatury k problematice, která není zdaleka úplná, je však víceméně dostupná. Základní práce ohledně studené války s důrazem na ty, které byly vydané česky, přináší studie Lenky Klokočkové.⁴

Od 90. let se v Rusku, částečně ve spolupráci se zahraničními partnery, rozeběhlo vydávání edic dokumentů a materiálů k dějinám Sovětského svazu. Většina z dosud vydaných děl se sice vztahuje k meziválečnému období, postupně jsou však publikovány dokumenty z poválečné doby. Pozornost se zde zprvu soustřeďovala na „zajímavé“ klíčové body a události, avšak tento proces postupně přerostl ve snahu o dokumentační postižení jevů (mocenský boj, proces rehabilitace, názorová hladina obyvatelstva aj.). Vydávání edic dokumentů se současně posunulo od období pozdního stalinismu k řadě edic pokrývajících chruščovovskou éru a v souvislosti s glasností i dobu Gorbačovovu. Výrazný hiát tak stále zůstává pro období Brežněva. Otázka vnějších konfliktů tohoto období je sice již relativně objasněna, avšak vnitřní evoluce systému, komunistické strany a dalších aspektů země zůstává pro nedostatek pramenné základny „utajena“. Přes velké úsilí při vydávání dokumentů k poválečné historii Sovětského svazu, je však z časového i problémového hlediska pokryta zatím jen malá část mimořádně široké a bohaté materie.

Značnou aktivitu v publikování dokumentů projevuje fond „Demokratija“, nakladatelství Rosspen, Mosgorarchiv, Yale University Press, vydávající ve spolupráci s ruskými partnery řadu „Annales of Communism“ (jež ovšem ustrnula), ale také řada dalších institucí. Množství jednotlivých dokumentů, či materiálů k úzce vyhraněné problematice, bylo publikováno v časopisech jako *Rossijskaja istorija*, *Novaja i novejšaja istorija*, *Voprosy istorii*, *Vojenno-istoričeskij žurnal*, či specializované časopisy *Istočnik* a *Istoričeskij archiv*.

Z publikací dokumentů, které mají chronologicky širší záběr, jsou cenné práce přinášející základní dokumenty a informace věnována sovětským tajným službám od Čeky po KGB,⁵ Gulagu a osudům rodin a dětí žijících v táborech.⁶ K dalším náleží unikátní

komplet dokumentů spojených s ekologickou problematikou⁷ a práce přinášející základní informace o dokumentech ze sovětských archivů k „protisovětským činnostem“ od smrti Stalina do konce existence Sovětského svazu.⁸

Jistým východiskem ke zkoumání poválečného Sovětského svazu je práce „Sovetskaja povsedněvnost' i masovoje soznanije“, která poskytuje základní dokumentární pohled na mentalitu sovětského lidu, armády, situaci národního hospodářství, na sociální sféru a na další faktory, které determinovaly poválečný SSSR.⁹ Volně na ni navazuje edice, jež „průřezově“ přináší nové dokumenty k poválečnému životu, včetně zcela nových materiálů k vývoji sovětské ekonomiky a sociální sféry.¹⁰ Obrovské množství organizačních změn a především pozadí mocenského boje v Kremlu ukazuje práce „Politbjuro CK VKP (b) i sovet ministrov“¹¹ a edice postihující důležité vztahy mezi Kremlem a regionálními orgány komunistické strany, ale také deník J. Dimitrova.¹² Specifický vztah pozdního stalinismu vůči sovětským židům, resp. jejich organizaci vytvořené za druhé světové války, který zasahuje do dalších sfér, pomáhá osvětlit práce publikovaná v řadě *Annals of Communism*.¹³ Jednomu z nejdůležitějších projektů Sovětského svazu období pozdního stalinismu, sovětskému jadernému programu, je pro léta 1945–1949 věnován druhý dvousvazkový díl rozsáhlejší edice, jež by třetím svazkem měla pokrýt období až do roku 1953.¹⁴

Pro chuščovovské období byla v roce 2003 prvním svazkem zahájena třídílná edice dokumentů z jednání tehdejšího prezidia ÚV KSSS.¹⁵ Nejdůležitější fáze mocenských bojů tohoto období do roku 1957, tj. odstranění Beriji v roce 1953, pokus stalinistů o sesazení Chruščova v roce 1957, jsou postiženy v samostatných edicích dokumentů, stejně jako odstranění příliš nezávislého ministra obrany Žukova.¹⁶

Podstatným rysem chruščovovského období byl složitý proces rehabilitace obětí stalinismu, kterému je věnována třídílná edice dokumentů „Reabilitacija: kak eto bylo“, která časově postihuje celý proces až do 80. let.¹⁷ Příprava a širší okolnosti spojené s Chruščovovým projevem o kultu osobnosti na XX. sjezdu KSSS pak byla předmětem samostatné edice dokumentů.¹⁸

Vydávání dokumentů z ruských archivů se zaměřilo také na práce týkající se činnosti ideologických komisí jeho éry a specifickému vztahu ke kultuře, i když i zde se jedná spíše zatím jen o zveřejnění některých důležitých dokumentů či jen o základní informaci o jejich obsahu.¹⁹ Brežněvovského období se týkají jen výše zmíněné edice, které postihují delší časová období, speciální edice pro něj zatím kromě publikování jednotlivých dokumentů nebyly vydány. Pro následné gorbačovské je k dispozici množství materiálů umístěných na internetu, publikovaných časopisecky i knižně.²⁰

Relativně velkou pozornost věnují ruští historici vydávání dokumentů k zahraniční politice poválečného Sovětského svazu a dvoustranným vztahům s řadou států. Chybí však edice, která by osvětlovala formulování sovětské zahraniční politiky, její cíle a úkoly. Pro chruščovovské období je však k dispozici práce M. Reimana a P. Luňáka, která na základě československých archivních materiálů ukazuje sovětské zahraničněpolitické myšlení i jeho konkrétní kroky.²¹ Velkou pozornost věnovali ruští badatelé sovětské politice ve střední a východní Evropě a procesu vytváření sovětského bloku, ke kterému již existují dvě edice.²² Publikování další práce dává alespoň základní představu o důležité části dokumentární základny pro vztahy mezi KSSS a ostatními komunistickými stranami na počátku chruščovovské éry.²³ Ze vztahů Moskvy k jednotlivým zemím jsou k dispozici edice k sovětské politice k Rumunsku z období těsně po druhé světové válce,²⁴ k Československu a Polsku a maďarské revoluci 1956.²⁵ Z edic k neuralgickým bodům vztahů Moskvy s jejich satelity, konkrétně s Československem v roce 1968, musíme uvést edici „Pražskaja vesna“ i mezdunarodnyj krizis 1968 goda.²⁶

Z dokumentárního pokrytí vztahů Ruska a Sovětského svazu k jednotlivým státům dospěla nejdále zatím šestisvazková řada ke vztahům se Spojenými státy, která začíná rokem 1900. Dospěla k dílu, jenž je věnován kritickému poválečnému období.²⁷ Rozpracována je edice k sovětské politice ve vztahu k německé otázce do roku 1949.²⁸ K ní se vztahují také dvě další edice.²⁹ Práce k dvoustranným vztahům SSSR se sousedními státy doplňuje edice ke vztahům s Norskem.³⁰ Vzhledem k významu, jaký hrál v zahraniční politice Moskvy Střední východ, jsou přínosné

edice postihující celkově sovětskou politiku k oblasti a vůči Izraeli, i když zahrnují jen část sovětských decizních orgánů.³¹ Vůči Čínské lidové republice existují pak dvě specifické práce.³² Opo-
menout není možné ani edici dokumentů Informbyra z jeho prv-
ních neaktivnějších roků činnosti.³³

Při studiu sovětské zahraniční politiky je nutné brát v úvahu
současně národní edice dokumentů k jejich zahraniční politice.
Jedná se např. o „Foreign Relations of the United States“, brit-
skou edici „Documents of British Policy Overseas“, či francouz-
skou „Documents diplomatique français“ a další národní řady.
Velké množství dokumentů k nejrůznějším aspektům sovětské
zahraniční politiky, včetně mezinárodních krizí, ale také k politi-
ce ostatních komunistických zemí, a na ně navazujících studií při-
náší stále mohutnější, ale dosti nedoceněný „Bulletin“ Cold War
International History Project³⁴ a jeho jednotlivé studie publikova-
né v radě Working Papers, jejichž počet se blíží sedmi desítkám.

Zahraniční politika Sovětského svazu v poválečném období
se vzhledem k povaze vztahů Východ-Západ a obecně význa-
mu SSSR na zahraničněpolitickém poli, těšila a těší mimořádné-
mu zájmu odborníků. Sovětská zahraniční politika je zkoumána
v rámci výzkumu studené války, jenž dnes obsahuje již obrovské
množství literatury, což ale výrazně překračuje rámec našeho pře-
hledu. Tuto produkci uvádíme pouze tehdy, jestliže se vztahuje
přímo k zahraniční politice SSSR.

Práci k hlavním problémovým okruhům sovětské poválečné
zahraniční politiky, k jejím základním charakteristikám, percep-
cím některých jevů a celkových přehledných prací i jednotlivých
období již existuje poměrně značné množství, zvláště z 90. let,
i když dosud však chybí její kvalitní syntetické zpracování.³⁵
Z hlediska sovětského vztahu vůči satelitním zemím ve střední
a východní Evropě a satelitům na celém světě hrála od konce
60. let minulého století důležitou roli tzv. Brežněvova doktrína
jako jeden z doktrinálních základů sovětské zahraniční politiky,
včetně použití vojenských intervencí.³⁶ Dopad závěrů helsinské
konference, resp. problematiky dodržování lidských práv, na So-
větský svaz a země sovětského bloku je v nejnovější historiografii
zkoumán také jen sporadicky.³⁷

Velkou pozornost věnovali odborníci studiu studené války, resp. vývoji sovětské politiky především v období vznikající studené války a jejích fázích. Pro ně částečné otevření ruských archivů a publikování řady zcela nových dokumentů otevřelo kvalitativně nové možnosti výzkumu.³⁸

Závěru studené války je, kromě bohaté literatury týkající se zásadních změn sovětské zahraniční politiky za Gorbačovovy éry, věnována jen minimální pozornost.³⁹ Relativně značná pozornost je v souvislosti s dostupností nových archivních materiálů věnována klíčovým krizím studené války: od íránské krize, jež sehrála dosud patrně nedoceněnou roli v prvních etapách studené války,⁴⁰ přes nově otevřenou problematiku sovětského odmítnutí Marshallova plánu.⁴¹ Zvýšenou pozornost věnovali historikové však především korejské válce, podílu a účasti Sovětského svazu a neoddelitelně také Číny na jejím rozpoutání a průběhu.⁴² Berlínská krize roku 1958 a především 1961, je studována v rámci literatury týkající se sovětské politiky vůči Německu, separátně pak především německými odborníky.⁴³ Velkou pozornost věnovala světová, především ruská a americká historiografie patrně největší krizi 20. století, kubánské raketové, či Karibské krizi, která mohla přerůst v jadernou, a tudíž poslední válku lidstva. Výzkum nejrůznějších aspektů stimulovala již Gorbačovova perestrojka a následně zveřejnění množství nejen sovětských, ale také amerických dokumentů.⁴⁴

Zpracování dalších, menších, krizí studené války, krizí především z hlediska vlastního Sovětského svazu, mj. sovětsko-čínské roztržky, intervence v Československu 1968, jeho aktivistické politiky v Africe a dalších oblastech světa v 70. letech jsou zahrnuty z velké části do literatury o širším záběru. Téměř nezpracovaná zůstává také sovětská nepřímá angažovanost v dlouhé vietnamské válce.⁴⁵ Výjimku tvoří sovětská intervence v Afghánistánu a sovětsko-afghánská válka v 80. letech, která sehrála důležitou roli v tzv. druhé studené válce a jejíž důsledky byly pro Sovětský svaz devastující.⁴⁶

Zdá se, že ani ruská ani světová historiografie se od 90. let až na výjimky nezabývá problematikou, která stála v pozornosti Sovětského svazu a která tolik ovlivnila země střední a východní Evropy,

totiž problematikou sovětského bloku jako takového, sovětskou blokovou politikou a jejím vývojem. Mezi výjimky náleží první dva svazky ruské třídílné práce „Centralno vostočnaja Jevropa vo vtoroj polovine XX veka, práce věnovaná sovětizaci východní Evropy do roku 1953 a práce J. Wannera, M. Hausleitnerové a G. R. Chafeze věnované vztahům Moskvy k sovětskému bloku v období Brežněva a Gorbačova.⁴⁷ Náleží sem také již zmíněné práce analyzující tzv. Brežněvovu doktrínu.⁴⁸ Prakticky zcela chybějí práce věnované Radě vzájemné hospodářské pomoci a především vojensko-politickému bloku zemí sovětského bloku, jehož prostřednictvím Sovětský svaz výrazně realizoval svoji blokovou politiku – Varšavské smlouvě.

Poměrně slabě a navíc silně výběrově je také zastoupena literatura věnovaná vztahům Sovětského svazu vůči jednotlivým zemím bloku, která je podrobněji uvedena v jednotlivých „národních“ přehledech literatury. Sledována byla sovětská politika v Rumunsku v prvních poválečných letech,⁴⁹ sovětská intervence v Polsku a Maďarsku v roce 1956.⁵⁰ Výjimku tvoří dvě rozsáhlá témata: sovětská politika vůči Německé demokratické republice, která organicky přerůstá v sovětskou politiku vůči Německu a v německé otázce, i když historiografie se soustřeďuje především na první poválečné desetiletí a pak na Gorbačovovu éru, která skončila revolucí v NDR a sjednocením Německa.⁵¹ Druhou je rozsáhlá problematika sovětsko-čínské roztržky, resp. celých sovětsko-čínských poválečných vztahů, tedy od vzniku spojenectví, přes roztržku k normalizaci vztahů, i když pozornost badatelů se omezuje především na prvá dvě období.⁵²

Vztahy se Spojenými státy jsou z valné části součástí historiografie studené války, nicméně řada titulů se soustřeďuje specificky na tyto vztahy jak v přehledech, tak v jednotlivých obdobích či uzlových bodech.⁵³ Vztahy Moskvy s ostatními západními státy, Vekou Británií, Francií, Itálií a dalšími, jsou „pokryty“ historiografií od začátku 90. let nesrovnatelně slaběji, pokud vůbec.⁵⁴ Vzhledem k významu sovětské politiky v zemích tzv. třetího světa se ukazuje, že i tato oblast je v posledních patnácti letech relativně na okraji pozornosti výzkumu.⁵⁵ Výjimku tvoří jen několik klíčových regionů: Střední východ a země tohoto prostoru,⁵⁶ dále

pro SSSR významné vztahy s Indií a jižní Así⁵⁷ a především vztahy mezi Sovětským svazem a Japonskem.⁵⁸ Sporadicky je studována také sovětská politika v Latinské Americe a subsaharské Africe.⁵⁹

1. Ke studené válce a rozdělení světa (1945-1948)

NOVÁ PODOBA SVĚTA

Druhá světová válka v řadě ohledů zcela radikálně změnila vztahy a poměr sil na celém světě. Z jeho mapy zmizelo několik dřívějších mocností, států Osy: Německo, Japonsko a Itálie, které se nyní staly pouhými objekty mezinárodní politiky a jejichž vnitřní správu zajišťovaly příslušné spojenecké okupační mocnosti, i když ty posléze správu na nejnižších úrovních svěřovaly místním orgánům. Do stejné role se také dostala řada válečných spojenců Německa, od Finska na severu po Bulharsko.

Válka však především mimořádně výrazně změnila poměr sil mezi vítěznými státy v ekonomické a finanční rovině. Více než polovinu světového hrubého domácího produktu po válce generovala jediná země – Spojené státy americké.¹ Začátek války definitivně ukončil téměř desetiletí hospodářské recese a stagnace od Velké hospodářské krize z přelomu 20. a 30. let. Vyvolal obrovskou poptávku po vojenské výzbroji a výstroji a dalších komoditách nejen ze strany Velké Británie či Francie a řady dalších zemí, ale také v samotných Spojených státech, které začínaly zásadně rozšiřovat své ozbrojené síly. Průmyslová výroba USA se proto mohla jen mezi lety 1937-1943 více než zdvojnásobit, ale rostla také produkce zemědělství. Z celkového rozmachu hmotných a finančních potřeb Spojenců těžila finanční sféra. Průmyslový vzestup a výstavba armády způsobily, že nejenže zmizela předválečná asi 15% nezaměstnanost, ale nastal i dokonce i jistý nedostatek pracovní síly, který zacelila až rostoucí zaměstnanost žen.²

Na mimořádně prudkém růstu produkce se podepsaly nejen obrovské válečné požadavky, ale umožnil ho realizovat nový přírůstek amerického státu. Americká vláda nechala postavit celé nové výrobní podniky (plných asi 75 %). Ty pak pronajala americkým soukromým společnostem a posléze jim je umožnila levně koupit.

Američtí podnikatelé, kteří přešli do administrativy, v níž pracovali jako „dolar-a-year-men“, tj. za čistě symbolickou odměnu, získali velké pravomoci. Americké společnosti s aktivní podporou administrativy, včetně prezidenta Franklina D. Roosevelta, pronikaly do oblastí, které byly před válkou doménou jiných, zvláště britských společností. Roosevelt se osobně (mj. za rozhovorů se saúdskoarabským králem Saúdem na palubě křižníku Quincy 14 února 1945) zasadil o to, aby britské pozice v těžbě ropy v Saúdské Arábii převzaly americké společnosti. A obdobně tomu bylo i jinde.³

Spojené státy začaly po válce sice urychleně demobilizovat armádu, udržely si však silné válečné námořnictvo a letectvo, a především si až do roku 1949 udržely jaderný monopol. Americká ekonomika však musela čelit velkému problému, totiž riziku – přechodu od hypertrofované, silně předimenzované válečné ekonomiky na mírové podmínky. Existovalo velké riziko prudkého a výrazného snížení produkce ekonomiky a po návratu demobilizovaných vojáků i prudký vzestup nezaměstnanosti. Nedalo se však očekávat, že by vnitřní americký trh byl schopen absorbovat produkci tak silného hospodářství, a proto měly průmyslové a obchodní kruhy eminentní zájem na udržení vývozu jako jisté náhrady za válečnou výrobu a Lend-Leas či program OSN UNRRA.⁴

Nový americký ministr financí Fred Vinson proto již 7. července 1945 upozorňoval: „Náš program udržení vysoké úrovně produkce, zaměstnanosti a národního důchodu závisí na tom, zda budeme úspěšní v rozšiřování světového obchodu. Obchod je důležitým faktorem naší ekonomiky. Potřebujeme trhy v zahraničí.“ Vinson varoval, že „pro velké části [amerického] zemědělství a průmyslu znamená export rozdíl mezi prosperitou a depresí.“⁵ Jeho slova jen odrážela celkový náhled činitelů amerických průmyslových a obchodních kruhů, které s končící válkou, fakticky již od roku 1944, vyslovovaly stále naléhavěji podobná varování a obavy z poválečné deprese. Ve spojení se sociálními a politickými aspekty Spojené státy o dva roky později reagovaly iniciativou a nabídkou Marshallova plánu.

Spojené státy měly tak měly po druhé světové válce jako jediná mocnost k dispozici exkluzivní paletu nástrojů, kterými mohly